

Investigating and Explicating the Features of Seals in the Documents of the Afsharid Era

Elaheh Mahboub Farimani¹, Zahra Fatemi Moghaddam²

Abstract

Seals are among the significant elements that confirm and consolidate the documents of every period. Seals possess the socio-political, anthropological, and religious messages of every era. Therefore, exploring and understanding the features of the seals in those periods demonstrate the structure of correspondences. The judicial and administrative correspondences and related issues of Afsharid era that is a short period in the history of Iran have so far not been explored. This study tried to explore the features of the seals in the court, religious, and economic documents of this period. The aim was to see how much the seals have been used in the documents of this period. Moreover, the study tried to see what changes had been made in the text of seals according to the status of owners of seals. Exploring The position of the seals in Afsharid documents was another purpose of this study that focused on the documents of the Document Center of Astan Quds Razavi. A sample of the documents was selected. They were chronologically classified considering the type and content. The results showed that religious issues and the names of the owner are of high status in the text of seals. The position of the seals differs according to the kind of the documents. The study also showed that seals had been used more frequently in the documents of the Shahrokh period than in the documents of the Nader Shah period.

Keywords: Sealing, Afsharid Era, Orders, Sharia and Financial Documents.

1. PhD in History of Islamic Iran, Researcher of the Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi, Mashhad, Iran (e.88.mahboob@gmail.com)
2. PhD candidate in Iranian Islamic History, Ferdowsi University of Mashhad, Iran.

تبیین و بررسی ویژگی مهرها در اسناد دوره افشاریه

الهه محبوب فریمانی^۱، زهرا فاطمی مقدم^۲

چکیده

از جمله مؤلفه‌های مهم در تأیید و تحکیم اسناد هر دوره، وجود مهر است. مهرها نشان‌دهنده پیام‌های سیاسی، اجتماعی، مردم‌شناسی و مذهبی هر دوره است. از این رو، شناخت ویژگی مهر در هر دوره می‌تواند نمایی از ساختار مکاتبات و مسائل فوق را بیان کند. دوره افشاریه، دوره‌ای کوتاه در تاریخ ایران است و تاکنون بسیاری از مباحث مربوط به مکاتبات دیوانی و اداری آن به طور کامل بررسی نشده است. هدف از این مقاله بررسی ویژگی مهرهای موجود در اسناد دیوانی، شرعی و اقتصادی این دوره است تا به این سؤالات پاسخ دهد که میزان استفاده از مهر در اسناد این دوره به چه صورت بوده است؟ متن مهرها با توجه به شأن و مقام صاحبان مهر چه تغییراتی داشته؟ محل و جایگاه مهر در اسناد افشاری به چه نحو بوده است؟ جامعه آماری مورد مطالعه، اسناد موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی است. اسناد، نمونه‌گیری و به لحاظ نوع و محتوا دسته‌بندی تاریخی شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در متن مهرها، مضامین مذهبی و نام اشخاص کاربرد بسیاری داشته است. محل و جایگاه مهر با توجه به نوع سند متفاوت بوده و میزان استفاده از مهر در اسناد دوره شاهرخ بیش از اسناد دوره نادرشاه افشار است.

واژگان کلیدی: مهرشناسی، افشاریه، فرامین، اسناد شرعی و مالی

۱. دکترای تاریخ ایران دوره اسلامی، کارشناس مسئول پژوهش اداره اسناد و مطبوعات آستان قدس رضوی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول) (e.88.mahboob@gmail.com)
۲. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد

مقدمه

مهر و مهرنگاری یکی از ابزارهایی است که برای تأیید و به رسمیت شناختن و جلوگیری از جعل در اسناد به کار می‌رود. مهر زدن توسط افراد، به منزله شناسنامه بوده و هیچ نوشته‌ای فاقد مهر، سندیت و اعتبار نداشته است. نقش مهر در هرکدام از انواع اسناد اعم از سلطانیات، اخوانیات، اسناد شرعی، دیوانی، حقوقی، مالی و اجتماعی، علاوه بر تأیید اصالت سند، جلوه و نمایی خاصی به اسناد داده و آن‌ها را معتبر می‌ساخت، حتی در سواد و رونوشت اسناد به جای مهر در متن اصلی اشاره می‌شد. (ساکماق، ۲۸۵۸۸: ۱) مهرها در اسناد بیانگر اطلاعاتی در مورد صاحب مهر، شغل، منصب و نقش اجتماعی و سیاسی او در جامعه است. از آنجایی که مهر زدن تنها منوط به طبقات بالای جامعه نبوده، می‌توان نگاه دقیق‌تری از بررسی مهرها و نقش آن‌ها پیدا کرد و بدین سان دیدگاه، اندیشه و پایگاه اجتماعی مردم در گذشته را روشن‌تر ساخت. بنابراین، بررسی مهرها در هر دوره می‌تواند بخشی از فرهنگ مردمی و اجتماعی جامعه را که در شکل و متن مهر تبلور یافته را نشان دهد. مهرنگاری در هر دوره ویژگی خاص خود را داشته و متأثر از روح زمانه است. به همین جهت شناخت شاخص‌های مهرها در هر دوره می‌تواند به روشن شدن زوایای تاریک آن دوره کمک کند. بر همین اساس، دوره افشاریه به عنوان نمونه انتخاب شد. دوره‌ای که بین دو دوره طولانی صفوی و قاجار قرار گرفته و به نوعی انتقال‌دهنده سنت‌های عصر صفوی به قاجار است، اما خود این دوره با توجه به حکومت نادرشاه در ایران و شاهرخ در خراسان (به عنوان نمادی از یک حکومت محلی) دارای ویژگی‌هایی است که بررسی مهرها می‌تواند به شناخت دقیق‌تر این خصوصیات کمک کند. هدف از این پژوهش، شناسایی مهرهای دوره افشاریه به لحاظ شکل فیزیکی و محتوای متن و جایگاه مهر در انواع اسناد این دوره است.

پیشینه پژوهش

در مورد معرفی مهرها، به ویژه مهرهای شاهان و شاهزادگان، تاکنون کتاب‌ها و مقالات زیادی منتشر شده است که هرکدام از منظر محتوایی و زیبایی‌شناختی به مهرهای مربوط پرداخته‌اند. در مورد مهرهای دوره افشاری، به ویژه مهر شاهان و شاهزادگان این دوره معرفی‌هایی صورت گرفته است. از جمله قائم‌مقامی در مقاله «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران»، جدی در کتاب مهر و حکاکمی در ایران، سپهوند و همکاران در مقاله «شاخصه‌های فرمی و تزئینی و مضامین مهرهای شاهان افشار» به این مقوله پرداخته‌اند. این موارد، صرفاً مربوط به مهرهای شاهان و شاهزادگان بوده و مهرهای دفتر و دیوانی مورد توجه قرار نگرفته است. در خصوص مهرهای آستان قدس رضوی، موسوی در کتاب گنجینه مهر رضوی، مهر صاحب‌منصبان آستانه را از دوره صفوی تا پایان قاجار بررسی کرده است که در آن، مهرهای دوره افشاریه را نیز معرفی کرده است. محمدصادق میرزا ابوالقاسمی در مقاله «مهرهای متبرک علی بن موسی الرضا (ع)» تنها مهرهای دوره قاجار را با توجه به شکل و محتوای مهر بررسی کرده است. موسوی نیز در مقاله «نگرشی به مهر زنان با تکیه بر اسناد آستان قدس رضوی از دوره صفوی تا پهلوی» به معرفی مهر زنان در اسناد آستان قدس رضوی پرداخته است. باراتی در تحلیل و بررسی ۲۲ برگ سند از

مجموعه اسناد آستان قدس رضوی، به تحلیل و بررسی مهرهای نادر و جانشینانش پرداخته است.

روش پژوهش

مقاله حاضر با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، غیر از بررسی مهر شاهان این دوره و نیز صاحب‌منصبان آستان قدس رضوی، تلاش دارد تا با توجه به اسناد موجود سایر مهرهای ثبت شده را بررسی نماید. این کنکاش بر اساس اسناد دوره افشاری موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی صورت گرفته است. حدود سی هزار برگ سند از دوره افشاری در این مرکز موجود است. عمده این اسناد مربوط به تشکیلات اداری و دیوانی آستان قدس رضوی و حکومت افشاریه در خراسان است. در میان اسناد این دوره، ۱۵۳۱ مهر شناسایی شد که بر انواع اسناد زده شده است.

مهر شاهان و شاهزادگان و رجال این دوره

از نادرشاه افشار، چندین نقش مهر باقی مانده است. مهرهای او به دو دسته به لحاظ دوره‌ای تقسیم می‌شود: مهرهای قبل از سلطنت که او نایب‌الحکومه و حکمران خراسان بود و مهرهای بعد از سلطنت. در مجموع، حدود پنج مهر از نادرشاه افشار شناسایی شد که یکی مربوط به فرامین قبل از سلطنت و مابقی مربوط به دوران پادشاهی او می‌شود. متن و شکل مهرها در این دو دوره متفاوت است. در فرامین پیش از سلطنت، مهر در پایان سند و در بعد از سلطنت، مهر در بالای سند و بعد از تسمیه زده شده است. مهر نادر تا پیش از سلطنت با متن «لافتی الا علی لاسیف الا ذوالفقار/ نادر عصم ز لطف حق غلام هشت و چار» و به شکل چهارگوش است که ارادت نادر را به حضرت علی (ع) می‌رساند. در تمام فرامین نادر از ۱۱۴۴ق تا ۱۱۴۸ق، همین متن مهر به کاررفته است.

با این حال، بعد از تاج‌گذاری، سجع مهر او متفاوت و متنوع می‌شود. نخستین مهر نادر پس از سلطنت که البته اسناد مربوط به ۱۱۵۹ق، ۱۱۵۷-۱۱۵۵ق، ۱۱۵۱-۱۱۵۰ق و ۱۱۴۸ق نیز دیده می‌شود، دارای این متن است: «بسم الله نگین دولت و دین رفته بود چون از جا/ به نام نادر ایران قرارداد خدا ۱۱۴۸». در این مهر نادر به از بین رفتن دین و دولت در ایران اشاره دارد و اینکه خدا او را پادشاه ایران زمین قرار داده است. واژه ایران نیز در متن مهر قابل توجه است که نشان از توجه نادر به تمامیت ملی این خاستگاه جغرافیایی است، درحالی که در مهرهای شاهان قبل از او نام ایران نیامده است. (جدی، ۱۳۹۲)

«بسم الله، مظهر لطف الهی نادر است» متن مهر دیگری است که در ۱۱۵۵-۱۱۵۳ق و ۱۱۴۸ق بر فرامین وجود دارد. در این متن، نادر خود را به لطف خداوند منتصب کرده و به گونه‌ای مشروعیت حکومتش را الهی دانسته است. در فرمانی مربوط به ۱۱۵۸ق، مهر دیگری در اسناد مشاهده می‌شود. این مهر که اشکی شکل است، دارای متن: «بسم الله، علامت شیر و خورشید الملک لله ۱۱۵۸» است. لازم به ذکر است، در این سند، دو بار این مهر زده شده است. (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۴۹: ۱۸۱) (تصویر ۱) ظاهراً نادرشاه اولین فردی است که از این نشان بر روی مهر

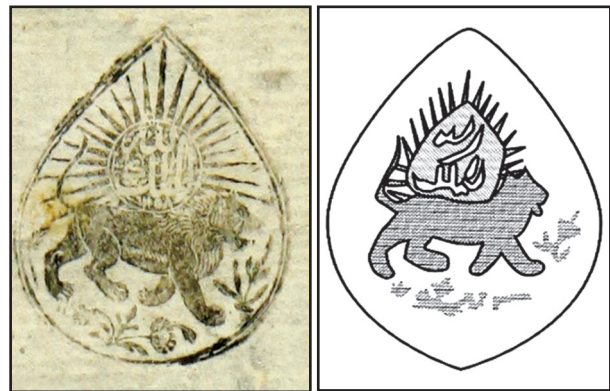
سلطنتی استفاده کرده و بعد از او محمدشاه قاجار این نماد را به‌کار برده است. (Baratim, 2023: 36)

مهر دیگری که از نادر شناسایی شده، مهر گلابی‌شکل با متن «الحکم لله» است. مهر فاقد تاریخ، اما سال سندی که مهر بر آن زده شده، مربوط به ۱۱۵۹ ق است. (ساکماق، ۱۱۰۳۵۶: ۱) بررسی اسناد موجود نشان می‌دهد که بیشترین استفاده نادر از مهر با متن «بسم الله نگین دولت و دین رفته بود چون از جا/ به نام نادر ایران قرارداد خدا ۱۱۴۸» است که در فرامین مربوط به اعطای حکومت و انتصاب مقام، امور دیوانی و مالیاتی و قشون، از این مهر استفاده شده است. مهر با متن «مظهر لطف الهی نادر است»، بیشتر در پاسخ به عریضه‌ها به‌کار رفته و مهر با نشان شیر و خورشید نیز در موضوعات متنوع استفاده شده است. با توجه به موضوعات فرامین، نظم مشخصی در استفاده از مهری خاص وجود نداشته است. (محبوب، ۱۳۹۴: ۱۷)

عادل شاه (علی شاه) تنها مدت کوتاهی (۱۱۶۱-۱۱۶۰ ق) حکومت را به دست گرفت. از عادل شاه تنها یک مهر شناسایی شده است. محل مهر بالای سند فرمان عادل شاه و در وسط صفحه است. در مهر عادل شاه ارادت به حضرت علی (ع) متبلور شده است. متن مهر: «الملك لله، بنده شاه ولایت علی» است، اما تاریخ آن مشخص نیست، در حالی که تاریخ سند، متعلق به ۱۱۶۰ ق است. (ساکماق، ۱۱۰۳۳۷: ۱) (تصویر ۲)

تصویر ۲: نمونه مهر علیشاه (ساکماق، ۱۱۰۳۳۷: ۱)

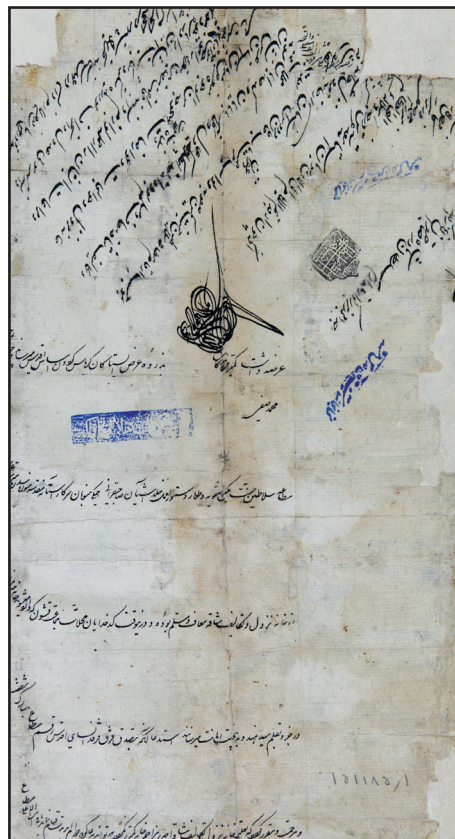

تصویر ۱: نمونه مهر شیر و خورشید نادر شاه (ساکماق، ۱۱۰۳۵۶: ۱)

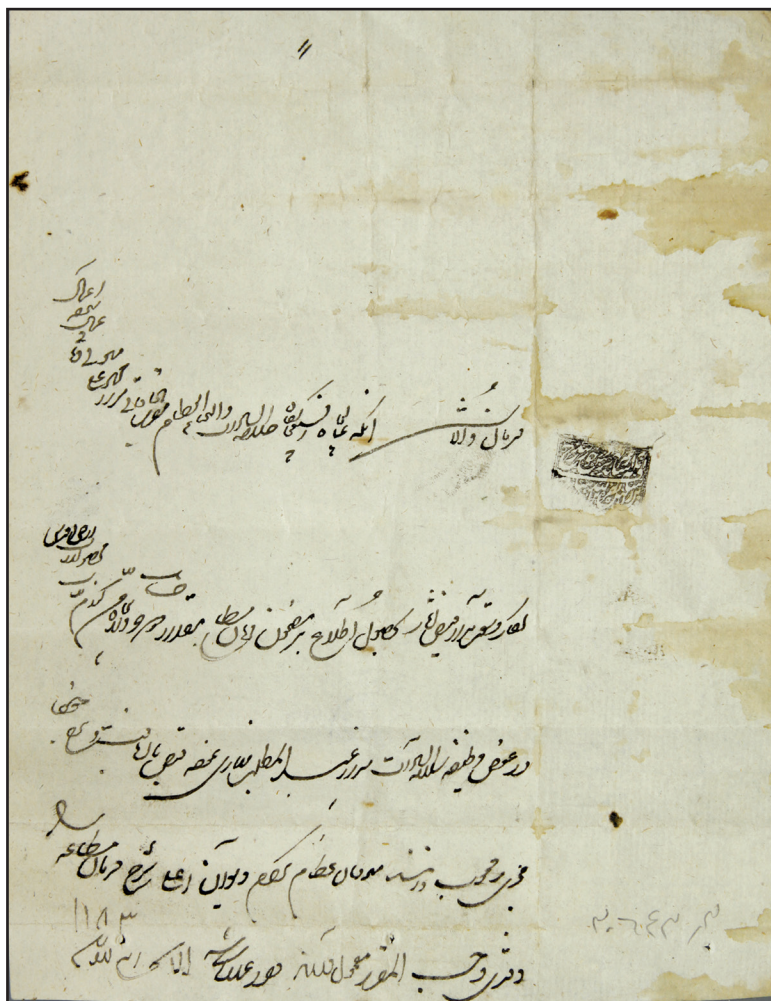
از شاهرخ افشار شش مهر موجود است (جدی، ۱۳۸۷: ۲۳۰)، اما در اسناد آستان قدس رضوی، تنها دو مهر از شاهرخ وجود دارد. ابتدا مهر «الملك لله، مظهر لطف الهی شاهرخ ۱۱۶۱» (ساکماق، ۱۵۱۱۸۵: ۱) که در ابتدای دوره حکومتش از آن استفاده می‌کرد که متن آن شبیه یکی از مهرهای نادر است. او مانند پدرش، انتصاب خود را به لطف الهی نسبت داده است. مهر دیگر «بسم الله، آنکه باشد کلب سلطان خراسان، شاهرخ/ روز و شب بر درگهش ساینده مهر و ماه رخ ۱۱۸۲» است. (ساکماق، ۱۵۱۱۸۹: ۱) استفاده از واژه «کلب» در مهر شاهرخ، نشأت گرفته از سنت پیشین صفوی از این واژه در مهرهای سلطنتی است. (Baratim, 2023: 41) در این مهر، استفاده از واژه خراسان نشان از کاهش محدوده حکومتی شاهرخ است که بر بیشتر فرامین او نقش بسته است. شکل هر

دو مهر شاهرخ، مربع تاجدار است. در تمامی ارقام به جای مانده از شاهرخ، مهر او در بالای اسناد بعد از تسمیه، در وسط صفحه است. (تصویر ۳) البته گلستانه در کتابش به مهر دیگری از شاهرخ نیز اشاره می‌کند که پس از حمله احمدشاه درانی به مشهد در ۱۱۶۸ ق و انتصاب شاهرخ به پادشاهی توسط او، مورد استفاده قرار گرفت: «یافت از الطاف احمد پادشاه / شاهرخ بر تخت شاهی تکیه‌گاه» (گلستانه، ۱۳۵۶: ۴۱۵-۴۱۴)، اما این مهر در اسناد آستان قدس رضوی مشاهده نشد.

دو فرزند شاهرخ که در اواخر عمر او، بیشتر امور توسط ایشان اداره می‌شد نیز دارای مهرهایی هستند که بر اسناد و فرامین صادره از ایشان زده شده است. با توجه به اینکه هر دو شاهزاده بودند، برخلاف مهر شاهرخ و نادر که محل آن در بالای سند است، محل مهر ایشان سمت راست در بالای سند کنار سطر اول است. متن مهر نادر میرزا: «بنده درگاه سلطان خراسان نادر است ۱۱۸۷». محل مهر پس از دستور او در رابطه با عریضه‌ای در بالای سند است (ساکماق، ۱۱۳۴۸۱: ۱). او مهر دیگری با متن: «لافتی الاعلی لاسیف الاذوالفقار / نادر عصم ز لطف حق غلام هشت و چار» نیز دارد که همان مهر نادرشاه جد او می‌باشد. (جدی، ۱۳۸۷: ۲۳۱) متن مهر نصرالله میرزا: «آنکه ساید از شرف بر درگهش خورشید رخ / شاه دین را بنده نصرالله بن شاهرخ». (ساکماق، ۳۰۶۴۳: ۳) مهر او در گوشه سمت راست سند قرار گرفته است. (تصویر ۴)

تصویر ۳: نمونه مهر شاهرخ که در بالای سند (ساکماق، ۱۵۱۱۸۵: ۱)

تصویر ۴: مهر نصرالله میرزا (ساکماق، ۳:۳۰۶۴۳)

بررسی مهرهای نادر و نوادگانش، نشان می‌دهد که متن مهر ایشان منوط به موقعیت حکومتی صادر شده است. زمانی که شاهرخ به سبب حمایت احمدشاه درانی حکومتش حفظ می‌شود، از نام او در مهر استفاده می‌کند. استفاده از نام خراسان در مهرهای شاهرخ و پسرش، محدوده حکومتی آنان را مشخص می‌کند. البته استفاده از مضامین مذهبی نظیر «مظهر لطف الهی»، نیز در مهرها حائز اهمیت است. شکل مهرهای ایشان ساده و کمتر تزیین یافته است.

از دیگر رجال این دوره، احمدشاه درانی است که برای مدت کوتاهی حکمرانی خراسان را عهده‌دار بود. از او تنها یک مهر به دست آمده که در متن آن، نام خدا و خودش آمده است: «الحکم لله یا هو یا فتاح، احمد شاه درانی، ۱۱۶۵». مهر او گلابی شکل بوده و تصویر طاووس در این مهر دیده می‌شود. محل مهر در بالای سند است. (ساکماق، ۱:۴۵۴۶۲) (تصویر ۵)

۱. برخی متن مهر احمدشاه درانی را چنین خوانده‌اند: «الحکم لله، یا هو، احمدشاه درانی، یا فتاح».

تصویر ۵: مهر احمدشاه درانی (ساکماق، ۴۵۴۶۲:۱)

مهرهای آستان قدس رضوی و متولیان

برخی فرمان‌های صادره از آستانه، دارای مهر اختصاصی بودند. در این دوره، دو سند با دو مهر متفاوت وجود دارد. نخستین مهر، مزین به نام ائمه (ع) بوده که از دوره صفویه مورد استفاده قرار می‌گرفته است. «گلی که یک ورقش آبروی نه چمن است نشان خاتم سلطان دین ابوالحسن است. یا الله یا محمد المصطفی یا علی المرتضی یا فاطمه الزهراء یا امام حسن المجتبی یا امام حسین الشهید یا زین العابدین یا امام محمد الباقر یا امام جعفر الصادق یا امام موسی الکاظم یا امام علی موسی الرضا یا امام محمد تقی یا امام علی النقی یا امام حسن العسكري یا امام محمد المهدی ۱۰۶۷» (تصویر ۶) مهر دوم گلابی شکل منقش به نام حضرت رضا (ع) و مانند مهر اول در بالای سند است. تاریخ مهر، ۱۰۱۶ق را نشان می‌دهد که این مهر هم از صفویه رایج بوده، اگرچه اسناد ممه‌ور به این مهر تنها از دوره افشاریه موجود است. (ساکماق، ۳۱۲۹۴:۱) متن مهر به این شرح است: «یا الله لا قوه الا بالله، الصلوه والسلام علیه امام الجن و الانس ابوالحسن علی بن موسی الرضا ۱۰۱۶».

تصویر ۷: نمونه مهر آستان قدس رضوی (ساکماق، ۳۱۲۹۴:۱)

تصویر ۶: نمونه مهر آستان قدس رضوی (ساکماق، ۱۳۳۲۲:۱)

متولی، بالاترین مقام اجرایی در آستان قدس رضوی و نایب مستقیم شاهان در اداره امور حرم رضوی و موقوفات آن است. متولیان این دوره هرکدام دارای مهرهای متفاوتی بوده‌اند. همچنین، در یک زمان متولی دارای دو مهر متفاوت بوده است. (ساکماق، ۳۰۲۳۵: ۱-۲) متن مهر ایشان شامل ارادت به امام رضا(ع): «یا سلطان علی بن موسی الرضا» (ساکماق، ۲۸۵۷۸: ۱) و یا ترکیبی از آیات قرآنی و نام فرد: «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده سيد محمد الحسيني» (ساکماق، ۱۲۴۰۹: ۳) و یا تنها نام ایشان بود: «محمد علی بن محمد ابراهیم الحسینی». (ساکماق، ۳۰۲۶۷: ۱) شکل ظاهری مهر متولیان در این دوره ساده بوده و تفاوتی با مهر سایر صاحب منصبان آستان قدس رضوی نداشته است. محل مهر متولی در بالای دستور او بر قبض وصول (ساکماق، ۲۸۵۸۰: ۱) و یا سایر اسنادی از این دست بود. همچنین، در ذیل نامه‌هایی که خطاب به برخی کارکنان بود و جنبه اداری و دستوری داشت، مهر متولی در پایین نامه زده می‌شد. (ساکماق، ۲۸۵۷۸: ۱) در برخی اجاره‌نامه‌های مربوط به آستان قدس رضوی نیز مهر متولی زده شده، چنانکه جای این مهر در ذیل دستور او در بالای سند آمده است. (ساکماق، ۳۰۲۹۷: ۱) البته در برات‌های مربوط به دوره شاهرخ، مهر متولی در پایین سند در کنار مهر دیگر کارکنان دفتری مشاهده می‌شود. (ساکماق، ۳۰۲۳۵: ۲)

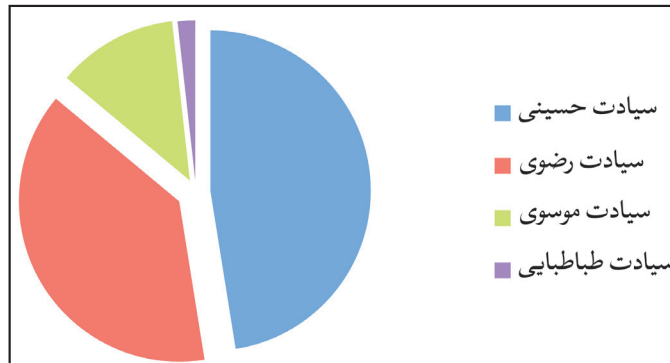
مهر مشاغل دیوانی و دفتری

بیشترین تنوع مهرها در دوره افشاریه مربوط به مهرهای اسناد دیوانی و اداری است. مهرها به شکل بیضی با بیشترین فراوانی و سپس مستطیل، مربع، شش‌گوش و هشت‌گوش و خط مهرها نسخ، ثلث و یا نستعلیق است. همچنین تزئینات به‌کاررفته دارای نقوش و خطوط اسلیمی (طرح گل و بوته ریز بدون تصویر) است که البته در تعدادی از مهرها تزئیناتی وجود ندارد. متن عمده مهرها نام و کنیه افراد است که بیشتر به نام فرد و گاه بیان سیادت او محدود می‌شود. البته درج نام پدر در مهر تنها در ۱۸ مورد مشاهده می‌شود. مهرهایی با نام فرد، بیشترین تعداد مهرها را در برمی‌گیرند. البته در این مهرها که حدود ۶۶۰ مورد را شامل می‌شود، عباراتی نظیر عبده، الراجی، العبد الاثم، الاقل خلق الله و غیره در آن مشاهده می‌شود.

در بررسی متن مهرها، ارتباط چندانی میان شغل فرد با متن مهر پیدا نشد. در تمامی ۱۵۳۱ مهر شناسایی شده در این دوره، تعداد مهرهایی که شغل فرد در آن ذکر شده، تنها ده مورد است که همگی آنان شغل خادم است. (ساکماق، ۳۰۴۰۳: ۶۷؛ ۳۷۵۶۹: ۱) در برخی موارد «خاکروب درب رضا» نیز ذکر شده، اما با توجه به عدم ارتباط شغل صاحب مهر با این موضوع، به نظر می‌رسد بیشتر جنبه ارادتی داشته باشد. صرفاً در دو مورد، دربان حرم امام رضا(ع) متن «خاکروب در شاه رضا» (ساکماق، ۳۰۳۹۱: ۴۸) و دیگری نیز مطهر مطبخ، متن «والله یحب المطهرین» (ساکماق، ۳۰۳۹۰/۲۳۴) را انتخاب کرده است. مهر زنان فقط در دو نمونه دیده شد. یکی مربوط به زهره بیماردار دارااشفا با متن «زهره بانو بنت حسین {؟}» (ساکماق، ۳۰۴۰۰: ۶) و دیگری مربوط به وقف‌نامه‌ای به سال ۱۱۶۲ق است که مهر واقف به نام رقیه خانم در پایین سند با متن «یا رب بحق بسم الله، نصیب رقیه کن ۱. مطهر: در لغت به معنای پاک و پاکیزه. به نظر می‌رسد وظیفه این شغل، تمیز کردن مطبخ و یا مواد غذایی بوده است.

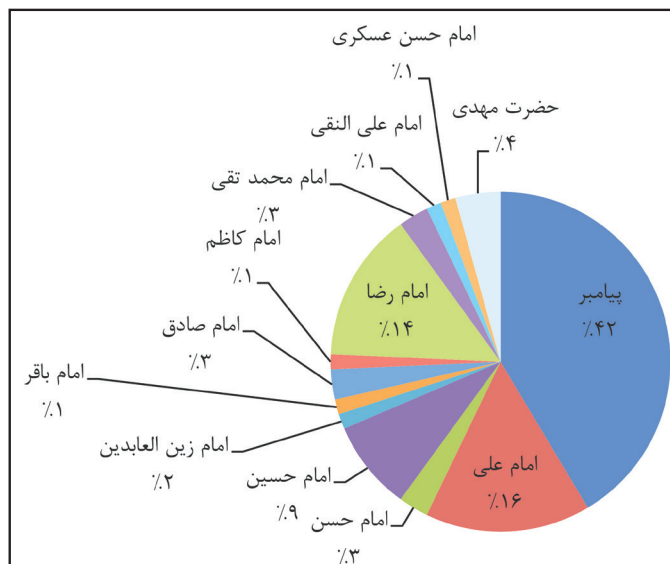
بیت‌الله» زده شده است. البته در سند یکی از شهود زن دارای مهری با متن «اشرف کنیز فاطمه ۱۱۴۶» است. (ساکماق، ۱۹۴۴۵۵: ۱) استفاده از درجه سیادت برای افرادی که از چنین انتسابی بهره‌مند بودند نیز رایج بود. نمودار ذیل گویای درصد فراوانی این موضوع است. (نمودار ۱)

نمودار ۱: فراوانی درج سیادت در متن مهرهای دوره افشاریه

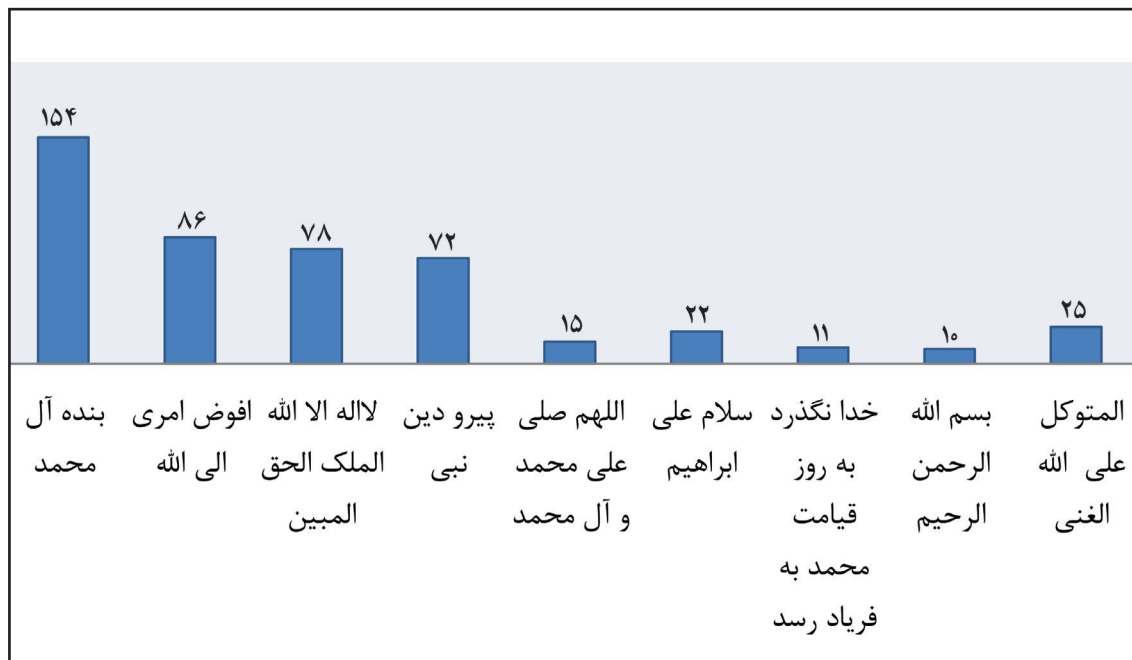
استفاده از مضامین مذهبی که بیشتر با توسل به نام پیامبر(ص) و ائمه(ع) متبلور شده انعکاس فراوانی در مهرها داشته است. بررسی مهرهای که در آن نشانه‌های توسل و ارادت به پیامبر(ص) و ائمه(ع) وجود دارد، نشان می‌دهد که علاوه بر استفاده از نام حضرت محمد(ص) و علی(ع) در متن مهرها که نشان از مسلمان بودن فرد و همچنین تشیع اوست، به نسبت سایر ائمه(ع) بیشترین نام مورد استفاده نام حضرت رضا(ع) است که این جریان گویا به دو دلیل است. نخست این‌که اسناد مربوط به منطقه خراسان است و دیگر آن‌که بیشتر صاحبان مهر از کارکنان آستان قدس رضوی بوده‌اند. (نمودار ۲)

نمودار ۲: تعداد متن مهرهای مبتنی بر نام پیامبر(ص) و ائمه(ع)

علاوه بر این، استفاده از آیات، احادیث و ادعیه رواج داشته است. گاهی متن مهرها ترکیبی بوده و شامل موارد فوق و نام و کنیه افراد می‌شد. همچنین، متن‌های استفاده شده در این دوره بسیار متنوع است. «بنده آل محمد...» ۱۵۴ مورد، «افوض امری الی الله...» ۸۶ مورد، «لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده...» ۷۸ مورد، «پیرو دین نبی...» ۷۲ مورد، «المتوکل علی الله الغنی» ۲۵ مورد، «اللهم صلی علی محمد و آل محمد» ۱۵ مورد، «سلام علی ابراهیم» ۳۰ مورد، «خدا نگذرد به روز قیامت محمد به فریاد رسد» ۱۱ مورد و «بسم الله الرحمن الرحیم» ۱۰ مورد، بیشترین فراوانی را به خود اختصاص داده‌اند. (نمودار ۳)

نمودار ۲: فراوانی استفاده از یک متن مهر مشابه

بیشترین درصد متن مهرها دارای عبارات عربی است. تعداد این مضامین بدون در نظر گرفتن تعداد تکرار آن‌ها، ۶۹ مورد بوده که همان‌طور که پیش از این اشاره شد، عبارت «افوض امری الی الله...» بیشترین تکرار را در عبارات عربی داشته است. عمده متن مهرهای عربی شامل آیات، احادیث، دعاها و غیره هستند. درحالی‌که مضامین فارسی این مهرها، ۴۵ مورد است، اما بیشترین رویکرد و استفاده از یک متن خاص به «بنده آل محمد...» و «پیرو دین نبی...» که عبارت فارسی است، تعلق دارد. (جدول ۱)

جدول ۱: نمونه‌ای از متن مهرها (مأخذ: اسناد مورد بررسی)

آیات و ادعیه	سیادت	نام پیامبر (ص) و ائمه (ع)	نام فرد	توسل به خدا
سلام قولاً من رب الرحیم	اقل خلق الله عبده مسعود الحسيني	بود از جان غلام شاه رضا	عبده محمد مؤمن	دارم امید ز خدای کریم که ببخشد گناه ابراهیم
اللهم صلی علی محمد و آل محمد	سلطان حیدر الرضوي	السلطان علی بن موسی الرضا	محمد حسین	ز خدای رحیم رسد به گوش ما لطف دعا
لا اله الا الله الملك الحق المبين	شاه محمد طاهر الموسوي	یا صاحب الزمان	العبد المذنب میرزا محمد	بود پناه زین العابدین برین درگاه کرام الکاتبین
افوض امری الی الله	افوض امری الی الله عبده محمد الموسوي	لبیک علی را نشان طاهاست	العبد آلام عبد العلی خادم	بود شیخ علی بر درگاه کردگار دربان
ان الله يحب المحسنين	محمد علی الحسيني الخادم	یا امام زین العابدین	المذنب عبد الغفار	الهی به حق نبی و ولی ببخشا گناه محمد علی
و رفعنا مکانا علیا	لا اله الا الله الملك الحق المبين عبده حسن علي الحسيني الموسوي	بنده شاه ولایت	عبده ابوطالب	ز بعد محمد علی اکبر است
انت الباقي وكل شی هالك	کلب عتبه الرضا محمد ربیع الرضوي الطباطبائي	بود نور چشم محمد حسین	عبده علی بن محمد	خدا رضاست ز هر کس علیرضاست

واکاوی متن مهرهای این دوره نشان می‌دهد که در بسیاری از موارد، صاحبان مهر از متن‌هایی استفاده می‌کردند که به نحوی گویای نام فرد باشد. برای نمونه فردی با نام مؤمن مهری با متن «دل مؤمن آینه روشن است» را استفاده کرده است و یا فردی با نام هادی، متن «یا هادی المضلین» را برگزیده است. در واقع، متن‌ها به گونه‌ای از میان آیات، اشعار و غیره انتخاب گردیده که به نوعی دارای ایهام است.

۱. ای کسی که گمراهان را هدایت می‌کنی.

جایگاه مهر در انواع اسناد این دوره

در فرمان‌ها و رقم‌های این دوره، به غیر از مهر صادرکننده فرمان (شاه) که در بالای اسناد و حاشیه سمت راست سند (شاهزادگان) دیگر هیچ مهری بر روی سند دیده نمی‌شود، اما در پشت سند مهرهای دفتری که سیر اداری ثبت سند را نشان می‌دهد، وجود دارد. در فرمان آستان قدس رضوی این مهرها شامل مهر وزیر، منشی، ناظرکل، وکیل، سرکشیک، متولی، هم‌قلم و مستوفی است. (ساکماق، ۱:۳۱۲۹۴) در فرامین شاهان افشاری نیز این موضوع مشاهده می‌شود. مهر وزیر خراسان و مستوفی از مهرهای شناسایی شده در این فرامین است. (ساکماق، ۴:۳۰۶۴۳؛ ۲:۱۱۰۳۵۶) (تصویر ۹)

تصویر ۹: نمونه ظهر فرمان (ساکماق، ۲:۱۱۰۳۵۶)

در اسناد مالی، همچون قبض وصول، برات، استیفانامچه، صورت جمع و خرج و دفاتر روزنامهچه مهر زده می‌شد. در قبض وصول، دو نوع مهر مشاهده می‌شود. یکی مهر دریافت‌کننده وجه که ممکن بود یک فرد یا چندین نفر باشند. (ساکماق، ۱:۲۸۵۸۷) (تصویر ۱۰) دیگری مهر دستوردهنده. مهر دریافت‌کننده در پایین سند در سمت چپ بعد از اتمام متن و معمولاً پس از درج تاریخ زده می‌شد. (ساکماق، ۱:۲۸۵۸۰) مهر دستوردهنده بعد از متن دستوری برای ثبت و ضبط قبض و اجرای آن زده می‌شد. در دوره نادرشاه و شاهرخ، متولی در بالای سند قبض وصول دستور لازم را به مستوفی می‌نوشت و پس از آن مهر خود را می‌زد. گاهی در قبض‌های وصول، برای تأیید و تصدیق بیشتر، علاوه بر مهر دریافت‌کننده، مهر افراد دیگری که به نظر می‌رسد مسئول اداری فرد بوده، زده می‌شد. محل این‌گونه مهرها در گوشه سمت راست بالای سند و یا در حاشیه سمت راست سند بود. (ساکماق، ۱:۲۸۵۸۷؛ ۱:۳۰۳۰۷) گاهی یادداشت فرد دریافت‌کننده در پشت سند نوشته می‌شد که در این صورت مهر او در همان قسمت زده می‌شد. (ساکماق، ۱:۴۴۸۵۴)

تصویر ۱۰: نمونه قبض وصول با مهر دریافت کنندگان (ساکماق، ۲۸۵۸۷: ۱)

در برات‌ها، به‌ویژه در دوره شاهرخ، شش مهر بر روی سند درج شده است که شامل مهر وکیل آستانه، متولی، ناظر، وزیر، هم‌قلم و مستوفی است. در سمت چپ پایین سند و به‌صورت مورب، مهر متولی آستانه مشاهده می‌شود. نکته قابل توجه، استفاده هم‌زمان متولی از دو مهر متفاوت در این‌گونه اسناد است (ساکماق، ۳۰۲۳۵: ۱-۲) که دلیل آن مشخص نیست. از سویی دیگر، بر اساس محل زدن مهر، به نظر می‌رسد که جایگاه متولی نسبت به دوره نادر و صفویه تغییر یافته است، زیرا که او در پایین سند در کنار سایر کارکنان دفتری مهر می‌زند، درحالی‌که وکیل آستانه در میانه سند در سمت راست و به‌صورت مجزا مهر می‌زند. پس از مهر متولی، مهر ناظر

و پس از آن مهر وزیر، سپس مهر هم قلم و در نهایت مهر مستوفی مشاهده می‌شود. در سند استیفانامچه که برای برآورد قیمت و میزان هزینه‌ای که بابت کار انجام شده صادر می‌شود، بعد از تهیه سیاهه مصالح و مقدار هزینه به‌کاررفته توسط بنایان، نقاشان و یا مشاغل مرتبط، این سند باید به مهر فرد تأییدکننده دیوان ممهور می‌شود. بنابراین، در متن استیفانامچه مهر این فرد زده می‌شود. این مهر بر حاشیه سمت چپ سند بود. به‌عنوان مثال، در استیفانامچه مربوط به تعمیرات معماری و ساختمانی، مهر معمارباشی با یادداشت «ملاحظه شد» دیده می‌شود، سپس متولی در بالای استیفانامچه با اشاره به مهر و تصدیق معمارباشی خطاب به مستوفی دستوراتی را نوشته و آنگاه مهر می‌زد. (ساکماق، ۳۱:۳۷۰۳۱؛ ۲۶) در پشت سند قبض رسید دریافت‌کنندگان هزینه به همراه مهر ایشان زده می‌شود. پس در استیفانامجات سه نوع مهر زده می‌شود: مهر متولی، مهر فرد تأییدکننده دیوان و مهر دریافت‌کنندگان. (ساکماق، ۱:۲۸۷۵۷) گاهی در پشت سند متن التزام‌نامه‌ای مبنی بر انجام کار بیشتر علاوه بر متن استیفا را فرد تعهد می‌کرد. در پایان این متن، مهر او نیز وجود داشت. (ساکماق، ۳۱:۳۷۰۳۱؛ ۲۷)

در اسناد جمع و خرج که فهرستی از میزان درآمدها و هزینه‌ها در آن ثبت می‌شود. در دوره نادر تنها مهر متولی و مستوفی در پایین صفحه زده شده است (ساکماق، ۱:۳۳۸۹۷)، اما تعداد مهرها در دوره شاهرخ در این‌گونه اسناد بیش از دو مورد است و از یک تا پنج مهر در نوسان است. ظاهراً قاعده خاصی برای مهر زدن وجود نداشته است. افرادی که بر این‌گونه اسناد مهر می‌زدند شامل متولی، ناظرکل و وکیل بودند که محل مهر این سه نفر در بالای صفحه گوشه سمت راست، وسط و چپ صفحه زده می‌شود. مهر مستوفیان و هم‌قلم از دیگر مهرهایی بود که معمولاً در پایین صفحه و گاه در سمت چپ سند بود. (ساکماق، ۵:۳۳۸۸۱) البته گاهی دو تا سه نفر از مستوفیان مهر می‌زدند. با توجه به اینکه این اسناد توسط مستوفیان تهیه و تصحیح می‌شد، معمولاً مهر مستوفیان در اکثر صفحات زده می‌شد. (ساکماق، ۱:۳۳۸۸۹؛ ۲:۳۶۰۲۷) در برخی اسناد مالی همچون سند برآورد هزینه‌ها، علاوه بر متولی، ناظر جزو هم در حاشیه سمت راست بالا مهر می‌زد. (ساکماق، ۱:۳۶۰۳۲) در دفاتر روزنامچه که توسط مشرفان تهیه و توسط مستوفی تصحیح می‌گردید، مهر تأیید مستوفی بر حاشیه سمت راست سند زده می‌شد. در پشت سند یا بالای سند دستور متولی به مستوفی برای بررسی روزنامچه و ثبت و ضبط آن نوشته و مهر او در پایین دستور زده می‌شد. (ساکماق، ۱:۳۳۹۲۸)

در اسناد شرعی، مهر زدن تابع قوانین شرعی و حقوقی بود و تقریباً تفاوت شایانی با سایر دوره‌ها در قسمت محل مهر مشاهده نمی‌شود. در مبایعه‌نامه‌ها، مهر فرد تأییدکننده در گوشه بالای سند سمت چپ زده می‌شد (ساکماق، ۱:۳۱۷۳) و مهر خریدار در پایین صفحه بعد از اتمام متن، مهر شهود در سمت راست که البته گاهی تا حاشیه بالای سند هم ادامه می‌یافت، زده می‌شد (ساکماق، ۱:۳۱۷۴)، اما تعداد شهود متفاوت بود. در اجاره‌نامه، مهر مستأجر یا مستاجرین در پایین سند یا بین دو سه سطر پایین سند بود. (ساکماق، ۱:۳۰۳۸۵) در مورد اجاره‌نامه‌هایی که مربوط به سرکار فیض آثار است، دستور و مهر متولی یا ناظر در بالای سند و مهر شهود حاشیه سمت راست و بالای سند زده شده است. (ساکماق، ۱:۳۰۲۲۰؛ ۱:۳۰۲۵۵) معمولاً مهر شهود در این‌گونه

اجاره‌نامه‌ها یا وجود ندارد و یا تعدادش محدود است. در قباله‌های ازدواج، گاهی مهر زوج در پایین سند بعد از اتمام متن قباله ازدواج (ساکماق، ۱:۶۲۴۴۶) و مهر شهود حاشیه سمت راست و بالای سند (ساکماق، ۵۳۹۶۹: ۱) زده می‌شد. در استشهدانامه که شهادت جمعی مبنی بر وقوع پیوستن اتفاقی بود، تعداد مهر بسیار است. مهرهای استشهدانامه‌ها در حاشیه سمت راست و بالای سند و حتی بین سطور به همراه یادداشت آنان، زده شده است. تعداد مهر شهود در یک استشهدانامه، ۲۰ مهر است. (ساکماق، ۱:۳۰۶۰۹) اگر استشهدانامه مربوط به آستان قدس رضوی بود، یادداشت و مهر متولی در بالای سند نوشته می‌شد. (ساکماق، ۱:۳۰۶۰۹)

از دیگر اسنادی که مهر در آن وجود داشت، عریضه‌ها بودند. عریضه، سند درخواست فرد برای رفع مشکل به مقام بالاتر بود. اگر عریضه حالت اجرایی پیدا می‌کرد، دستور و مهر مقام بالاتر در حاشیه بالای سند زده می‌شد. در دوره نادر، مهری از نویسنده عریضه دیده نمی‌شود، اما مهر و دستور متولی برای رسیدگی به موضوع در بالای سند مشاهده می‌شود. همچنین، گاهی برای اجرایی شدن عریضه، اسناد دیگری نیز صادر می‌شد که در این صورت، متن این اسناد در حاشیه عریضه و یا پشت سند و یا در برگه‌ای که اتصال به برگه عریضه می‌یافت، نوشته می‌شد و مهر افراد مجری بر آن ثبت می‌گردید. اگر روند اداری همچنان جریان داشت و فرد نویسنده عریضه به خواسته‌اش می‌رسید، قبض وصول خود را تحویل می‌داد. این قبض در پشت سند عریضه نوشته می‌شد. در این قسمت، مهر عریضه‌نویس زده می‌شد. بنابراین، برای شناسایی مهرهای این افراد باید به قبض وصول پشت سند رجوع کرد. معمولاً در این‌گونه اسناد، مهرهای اداری دیگری که روند اداری و بررسی درخواست را نشان می‌دهد، در پشت سند زده می‌شد. (ساکماق، ۲:۲۸۷۴۱) در قبوض امانت کتاب این دوره نیز مهر امانت‌گیرنده در پایان قبض زده می‌شد. (ساکماق، ۱:۵۲۷۹۰)

نتیجه

در دوره افشاریه همچون دوره صفویه، زدن مهر بر اسناد رایج بود. با توجه به سؤالاتی که در این پژوهش طرح شد، بررسی مهرها در دوره افشاریه نشان می‌دهد که در حوزه متن مهرها، مضامین مذهبی و نام اشخاص، کاربرد فراوانی داشته است. همچنین، از بررسی مهرها می‌توان به نسب و سیادت افراد دست یافت. گستردگی مضامین مذهبی و سیادت افراد در متن مهرها، رویکرد دینی جامعه را نشان می‌دهد. انتساب شغل در متن مهرها بسیار اندک و احتمالاً جایگاه اجتماعی اهمیت چندانی در متن مهرها نداشته است. متن مهرهای شاهان و شاهزادگان بیانگر نقش سیاسی آنان در دوره مذکور و تغییر رویکردشان نسبت به دامنه حکومتی ایشان است. در متن مهرهای نادرشاه افشار نام ایران و در متن مهر شاهرخ افشار نام خراسان این رویکرد را نشان می‌دهد. از علی‌شاه افشار و احمدشاه درانی که دوره کوتاهی به عنوان جانشین نادر حضور داشتند، تاکنون یک مهر شناسایی شده است. بیشترین تنوع متن مهرهای ثبت شده در این دوره، مربوط به نادرشاه افشار است. از مهرهای مربوط به آستان قدس رضوی، تنها دو مهر شناسایی شد که البته متن مهر آن مربوط به دوره صفوی بود و در این دوره از همین مهر استفاده شده است. ابتکاری برای تغییر متن مهر آستان قدس رضوی در این دوره ایجاد نشده است.

محل و جایگاه مهر با توجه به نوع سند تفاوت داشته است. طبیعتاً در فرامین، محل مهر شاه در بالای اسناد بود، اما در مورد شاهزادگان حاشیه سمت راست سند، مهر زده می‌شد. در فرامین عادل شاه افشار و احمدشاه درانی که مدت کوتاهی حکومت خراسان را در دست داشتند، مهر در بالای سند زده شده است. پشت فرامین مهرهای دفتری ثبت شده است که روند اداری ثبت فرامین را نشان می‌دهد. در اسناد مالی، محل و تعداد مهرها متفاوت است. در برات‌ها و صورت‌های جمع و خرج، مهرهای بیشتری ثبت شده که مربوط به مشاغل دفتری و دیوانی بوده و این مسئله روند اداری ثبت و ضبط سند را نشان می‌دهد. فراوانی این مهرها در دوره شاه‌رخ بیشتر از نادر است و گویا نشان از طولانی شدن روند بورکراسی اداری باشد. در قبض‌های وصول و دفاتر روزنامه‌چ به نسبت برات‌ها، مهرهای کمتری ثبت شده و این حاکی از نوع و کارکرد سند در نظام اداری است. در اسناد شرعی، جایگاه مهر از قوانین شرعی و حقوقی حاکم بر این اسناد تبعیت می‌کرد. بنابراین، به نظر می‌رسد با اسناد شرعی سایر دوره‌ها تفاوت چندانی نداشته باشد. در اسناد اجتماعی مانند عریضه‌ها نیز نمونه مهر عریضه‌دهنده و فردی که دستور به رسیدگی عریضه می‌دهد، مشاهده می‌شود. وجود مهر در اسناد دوره افشاریه، به‌ویژه اسناد دیوانی، حاکی از اهمیت مهر زدن در این دوره و تأیید و تصدیق سند به وسیله مهر است. اگرچه شکل ظاهری مهرها و متن به‌کاررفته در آن از تنوع چندانی برخوردار نیست و تزئینات هنری در آن کمتر مشاهده می‌شود.

منابع

۱. جدی، محمدجواد، (۱۳۸۷). مهر و حکاکی در ایران. تهران: فرهنگستان هنر.
۲. جدی، محمدجواد، (۱۳۹۲). دانشنامه مهر و حکاکی در ایران. تهران: فرهنگستان هنر.
۳. سپهوند، سارا، و همکاران. (۱۴۰۲). «شاخصه‌های فرمی و تزئینی و مضامین مهرهای شاهان افشار». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران. در حال انتشار.
۴. قائم‌مقامی، جهانگیر (۱۳۴۸). «مهرها، طغراها و توقیع‌های پادشاهان ایران». بررسی‌های تاریخی. (شماره ۳-۲)، ۱۲۳-۱۶۲.
۵. کریم‌زاده تبریزی، محمد علی. (۱۳۴۹). «چند فرمان تاریخی» بررسی‌های تاریخی. (شماره ۵)، ۱۹۱-۱۷۹.
۶. گلستانه، ابوالحسن بن محمد امین. (۱۳۵۶). *مجمع التواریخ*. به‌کوشش مدرسی طباطبایی. تهران: دانشگاه تهران.
۷. محبوب فریمانی، الهه، و هوشنگ خسرو بیگی. (۱۳۹۴). «بررسی ساختار سندی و محتوایی فرمان‌های نادرشاه افشار و مقایسه آن با فرمان‌های دوره شاه سلطان حسین». *گنجینه اسناد*. (شماره ۱)، ۶-۲.
۸. موسوی، آمنه. (۱۴۰۱). *گنجینه مهر رضوی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
۹. موسوی آمنه. (۱۴۰۱). «نگرشی به مهر زنان با تکیه بر اسناد آستان قدس رضوی از دوره صفوی تا پهلوی». *پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی*. (شماره ۲)، ۳۵-۸.
۱۰. میرزا ابوالقاسمی، محمدصادق. (۱۴۰۱). «مهرهای متبرک علی بن موسی الرضا (ع)». *رهپویه هنرهای صناعی*. (شماره ۳)، ۱۱۱-۱۱۹.
11. Barati, Andras. (2023). *Exercising Authority and Representing Rule, Eighteenth-Century Persion Decrees From the Shrine of Imam Reza in Mashhad*. Leiden: Brill.

اسناد

۱. ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)

۲۸۵۸۸، ۱۱۰۳۵۶، ۱۱۰۳۳۷، ۱۵۱۱۸۵، ۱۵۱۱۸۹، ۱۱۳۴۸۱، ۳۰۶۴۳، ۴۵۴۶۲، ۳۱۲۹۴، ۳۰۲۳۵، ۲۸۵۷۸، ۱۲۴۰۹،
۳۰۲۶۷، ۲۸۵۸۰، ۲۸۵۷۸، ۳۰۲۹۷، ۳۰۲۳۵، ۳۰۴۰۳، ۳۷۵۶۹، ۳۰۳۹۱، ۳۰۳۹۰، ۳۰۴۰۰، ۱۹۴۴۵۵، ۳۱۲۹۴،
۳۰۶۴۳، ۲۸۵۸۷، ۱۱۰۳۵۶، ۲۸۵۸۰، ۲۸۵۸۷، ۳۰۳۰۷، ۴۴۸۵۴، ۳۷۰۳۱، ۳۰۲۳۵، ۲۸۷۵۷، ۳۳۸۹۷، ۳۳۸۸۱،
۳۶۰۲۷، ۳۳۸۸۹، ۳۶۰۳۲، ۳۳۹۲۸، ۳۱۷۳، ۳۱۷۴، ۳۰۳۸۵، ۳۰۲۲۰، ۳۰۲۵۵، ۳۰۳۸۵، ۳۰۶۰۹، ۵۳۹۶۹، ۳۰۶۰۹،
۵۲۷۹۰، ۲۸۷۴۱

